

धुळे जिल्ह्यातील पर्यावरणात महिलांचे योगदान

सौ. वैशाली विजयकुमार जवराळ, संशोधक विद्यार्थी

डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे, मार्गदर्शक, लोकनेते माणिकराव गावीत महाविद्यालय, विसरवाडी

गोषवारा

धुळे जिल्ह्यातील महिलांनी पर्यावरण रक्षण, संवर्धन, आणि शाश्वत विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील महिलांचा पारंपरिक ज्ञान, स्थानिक साधनसामग्रीचा उपयोग आणि सामुदायिक उपक्रमांमध्ये सहभाग हा पर्यावरण संवर्धनासाठी प्रेरणादायक ठरतो. महिलांचा कृषी, जलव्यवस्थापन, जंगल संरक्षण, आणि स्वच्छता यामधील सहभाग पर्यावरणीय ताळमेळ साधण्यास मदत करतो.

प्रस्तावना

धुळे जिल्हा महाराष्ट्रातील एक महत्वाचा भाग असून, येथील निसर्गसंपन्नता आणि जैवविविधता या भागाची ओळख आहे. या जिल्ह्यातील महिलांनी पर्यावरण रक्षण आणि संवर्धनात एक अनोखी व महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. ग्रामीण भागातील महिलांनी पारंपरिक ज्ञान, नैसर्गिक संसाधनांचा शाश्वत उपयोग, आणि स्थानिक पातळीवरील पर्यावरणीय समस्या सोडवण्यात योगदान दिले आहे.

महिलांनी वनसंपत्तीचे रक्षण, जलसंधारण, जैवविविधतेचे संवर्धन, आणि स्वच्छता मोहिमा अशा विविध उपक्रमांमध्ये सक्रीय सहभाग घेतला आहे. पर्यावरणीय समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी त्यांच्या कष्टाने आणि जागरूकतेने समाजाला नवा दिशादर्शक मार्ग दिला आहे. धुळे जिल्ह्यातील महिलांचे पर्यावरणीय नेतृत्व हे इतरांसाठी प्रेरणादायी आहे आणि त्यांच्या प्रयत्नांनी पर्यावरणाचे संवर्धन व शाश्वत विकास साध्य करण्यास मदत होत आहे.

उद्दिष्टे

१. पर्यावरण संवर्धनात महिलांची भूमिका ओळखणे.
२. महिलांच्या योगदानामुळे स्थानिक स्तरावर शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे कशी साध्य होतात, याचे आकलन करणे.
३. महिलांना पर्यावरणीय समस्यांविषयी जागरूक करणे व त्यांच्यासाठी उपयुक्त उपक्रमांना चालना देणे.
४. स्थानिक पर्यावरणीय समस्यांवर महिलांच्या प्रयत्नांचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधाची विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब केला आहे. तसेच प्रस्तुत संशोधन निबंधाची ग्रंथ, पुस्तके, website इत्यादी सारख्या साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

धुळे जिल्ह्यातील पर्यावरणात महिलांचे योगदान अभ्यासण्यासाठी संशोधनाची काही गृहीतके (Hypothesis)

१. जैवविविधतेचे संवर्धन: धुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील महिला जैवविविधतेच्या संवर्धनासाठी स्थानिक उपाययोजना राबवतात.

२. पाणी व्यवस्थापन: महिलांच्या पाणी व्यवस्थापनातील सक्रिय सहभागामुळे जलसंधारण आणि जलस्रोतांचे शाश्वत व्यवस्थापन सुधारते.

३. जंगल संरक्षण: महिलांचे जंगलाच्या संवर्धनात महत्वाचे योगदान असल्यामुळे जंगलतोड कमी झाली आहे आणि स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण झाले आहे.

४. शेतीत महिलांची भूमिका: धुळे जिल्ह्यातील महिला सेंद्रिय शेती आणि मृदा संवर्धनासाठी पारंपरिक ज्ञानाचा उपयोग करून पर्यावरणास अनुकूल शेतीत योगदान देतात.

भारतामध्ये पर्यावरण संवर्धनासाठी महिलांनी केलेले आंदोलने

आदिवासी महिलांनी पर्यावरण संरक्षणासाठी अनेक आंदोलने केली आहेत, ज्यामुळे त्यांनी निसर्ग आणि पर्यावरणाशी असलेल्या जटिल संबंधांचा साक्षात्कार दिला आहे. या आंदोलनांमध्ये आदिवासी महिलांची सक्रिय भूमिका होती आणि त्यांचे संघर्ष पर्यावरणीय संरक्षणाच्या क्षेत्रात खूप महत्वाचे ठरले. काही प्रमुख आंदोलने खालीलप्रमाणे:

१. चिपको आंदोलन (१९७०)

चिपको आंदोलन हे भारतातल्या पर्यावरणीय आंदोलनांपैकी एक अत्यंत प्रसिद्ध आणि प्रभावी आंदोलन आहे. या आंदोलनामध्ये आदिवासी महिलांनी मुख्य भूमिका निभावली. त्यांनी वृक्षतोड रोखण्यासाठी झाडांना आलिंगन देऊन (चिपको) वनस्पतींचा संरक्षण केला. हे आंदोलन उत्तराखंड (तेव्हाचा उत्तर प्रदेश) आणि हिमाचल प्रदेशातील आदिवासी महिलांच्या नेतृत्वाखाली झाले होते. हे आंदोलन निसर्गाच्या सखोल जपणुकीसाठी प्रेरणादायक ठरले.

२. दामोदर घाटी उधळणी विरोधी आंदोलन (१९८०)

दामोदर घाटी येथे आदिवासी महिलांनी त्यांचे पारंपरिक जंगल आणि भूमीच्या हक्कांची रक्षा करण्यासाठी आंदोलने केली. ते सरकारच्या विकासाच्या योजनांच्या विरोधात उभे राहिले, ज्यामुळे त्यांचे पर्यावरणीय संसाधन नष्ट होणार होते.

३. नर्मदा बचाओ आंदोलन (१९८५)

नर्मदा बचाओ आंदोलन हे नर्मदा नदीवर असलेल्या प्रस्तावित धरणांच्या विरोधात उभे राहिले. या आंदोलनात आदिवासी महिलांचा मोठा सहभाग होता. त्यांच्यासाठी नदी ही जीवनाची संजीवनी होती, आणि त्या धरणाच्या बांधकामामुळे त्यांच्या पारंपरिक जीवनशैलीला धोका होता. त्या धरणाच्या विरोधात आदिवासी महिलांनी विरोध केला आणि त्यांचे आवाज जागृत केले.

४. कुडन कुंडा आंदोलन (२०१०)

मध्य प्रदेशातील आदिवासी महिलांनी कुडन कुंडा या जलवर्धन प्रकल्पाच्या विरोधात आवाज उठवला. त्यांना हा प्रकल्प त्यांच्या पर्यावरणीय संसाधनांचा शोषण करणार असल्याची भीती होती. महिलांनी या आंदोलनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

५. उत्कल आंदोलन (२०१०)

ओडिशा आणि छत्तीसगडमध्ये आदिवासी महिलांनी जंगलतोड आणि खनिज उत्खननाच्या विरोधात आवाज उठवला. यामध्ये त्यांनी आपल्या जंगलाच्या, भूमीच्या आणि पाणी स्रोतांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी एकत्रित होऊन आंदोलन केले.

या आंदोलनांमध्ये आदिवासी महिलांचा प्रमुख सहभाग होता आणि त्यांची भूमिका पर्यावरणाच्या संरक्षणांमध्ये अत्यंत महत्त्वाची होती. त्यांच्या या संघर्षांमुळे पर्यावरणीय संवेदनशीलतेच्या मुद्द्यांना जागरूकता मिळाली आणि त्यांच्या पारंपरिक ज्ञानाचा आणि निसर्गाशी असलेल्या सखोल संबंधाचा आदर करण्याची आवश्यकता स्पष्ट झाली.

महाराष्ट्रात आदिवासी महिलांनी पर्यावरणसंवर्धनासाठी केलेले आंदोलने

महाराष्ट्रातील आदिवासी महिलांनी पर्यावरणसंवर्धनासाठी विविध आंदोलनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला आहे. काही महत्त्वपूर्ण आंदोलनांची माहिती खालीलप्रमाणे आहे:

१. **आरे जंगल बचाव आंदोलन (२०१९):** मुंबईतील आरे कॉलनीतील जंगलात मेट्रो कारशेड उभारण्याच्या निर्णयाच्या विरोधात आदिवासी महिलांनी सक्रिय सहभाग घेतला. प्रमिला भोईर या आदिवासी महिलेने या आंदोलनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी जंगलाच्या संरक्षणासाठी लढा दिला आणि या आंदोलनादरम्यान त्यांना अटकही झाली.
२. **नाणार रिफायनरी प्रकल्प विरोध (२०१८):** कोकणातील नाणार येथे प्रस्तावित रिफायनरी प्रकल्पामुळे पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांच्या विरोधात स्थानिक आदिवासी महिलांनी आंदोलन केले. त्यांनी आपल्या जमिनी आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी आवाज उठवला.
३. **लवासा प्रकल्प विरोध (२०१०):** पुणे जिल्ह्यातील लवासा हिल सिटी प्रकल्पामुळे स्थानिक पर्यावरण आणि आदिवासींच्या जीवनमानावर होणाऱ्या परिणामांच्या विरोधात आदिवासी महिलांनी आंदोलन केले. त्यांनी आपल्या हक्कांसाठी आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी संघर्ष केला.

या आंदोलनांद्वारे आदिवासी महिलांनी पर्यावरणसंवर्धनासाठी आपला सक्रिय सहभाग नोंदविला आहे.

धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांनी पर्यावरणसंवर्धनासाठी केलेले प्रयत्न

धुळे जिल्हा महाराष्ट्राच्या उत्तरेला स्थित असून, तिथे मुख्यतः डोंगराळ आणि पठारी भूभाग आहे. जिल्ह्यात सातपुडा आणि गाळण ही प्रमुख पर्वतरांगा असून, तापी आणि पांझरा या नद्या महत्त्वाच्या जलस्रोत आहेत. येथे रुक्ष आणि कोरड्या हवामानामुळे वनस्पती व जैवविविधता मर्यादित प्रमाणात आढळते, मात्र सातपुड्यात काही घनदाट जंगलक्षेत्र आहे. तेंदू, सागवान, बांबू आणि बाभूळ ही येथे आढळणारी प्रमुख वनस्पती आहेत. जिल्ह्यातील पर्यावरणावर अति-वाढलेली शेतजमीन आणि औद्योगिकीकरणाचा परिणाम होत आहे. तापमानवाढ, पाण्याची कमतरता आणि जंगलतोड ही येथील महत्त्वाची पर्यावरणीय आव्हाने आहेत. पर्यावरणसंवर्धनासाठी वृक्षलागवड, जलसंधारण आणि जैवविविधतेचे संरक्षण यासारख्या उपक्रमांवर भर दिला जात आहे.

धुळे जिल्ह्यातील महिलांनी पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. उदाहरणार्थ, गोदावरी परळेकर यांनी आदिवासी क्षेत्राच्या विकासात आणि पर्यावरणीय उपक्रमांमध्ये योगदान दिले आहे. अशा महिलांच्या योगदानामुळे धुळे जिल्ह्यातील पर्यावरणीय उपक्रमांना चालना मिळाली आहे.

धुळे जिल्ह्यात पर्यावरण संवर्धनासाठी महिलांनी केलेले कार्य:

१. **आदिवासी हक्कांसाठी लढा:**

गोदावरी परलेकर यांनी धुळे जिल्ह्यातील आदिवासींना शोषणातून मुक्त करण्यासाठी मोठा लढा दिला. या लढ्यामुळे आदिवासींचे जीवनमान उंचावले आणि त्यांना त्यांच्या जंगलसंपत्तीचे हक्क मिळवून दिले.

२. जंगलसंपत्तीवर हक्क:

आदिवासींना त्यांच्या जंगलांवरील पारंपरिक हक्कांची जाणीव करून दिली. परिणामी, जंगलांची अवैध तोड आणि शोषण रोखण्यात मदत झाली.

३. शेती आणि नैसर्गिक संसाधने:

त्यांनी आदिवासी भागात सामूहिक शेतीसाठी प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांचा शाश्वत उपयोग झाला.

पर्यावरणासाठी अप्रत्यक्ष परिणाम

आदिवासींना जंगलांचे व्यवस्थापन आणि संरक्षणाचे महत्त्व पटवून दिल्याने जंगल संवर्धनाला चालना मिळाली. आदिवासी भागात पर्यावरणीय शाश्वतता राखण्यासाठी स्थानिक पातळीवर लोकांची सक्रियता वाढली. शोषणमुक्त आदिवासींनी त्यांच्या पारंपरिक पद्धतींनी जंगल आणि निसर्ग जपण्याचे काम सुरू ठेवले.

धुळे जिल्ह्यातील महिलांनी पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धनासाठी विविध स्तरांवर महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. त्यांचे योगदान मुख्यतः खालील क्षेत्रांत दिसून येते:

१. जलसंधारण आणि जल व्यवस्थापन

- महिलांनी जलसंधारणासाठी पारंपरिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला आहे, जसे की बंधारे बांधणे, ओढे व नाले स्वच्छ ठेवणे, आणि पाणी वाचवण्याचे उपक्रम राबवणे.
- शेतात जलसिंचनासाठी ठिबक सिंचन व जलव्यवस्थापन तंत्रांचा अवलंब करून पाण्याचा शाश्वत वापर सुनिश्चित केला.

२. वनरक्षण

- धुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण महिलांनी जंगलतोडीला प्रतिबंध करण्यासाठी सामुदायिक पातळीवर प्रयत्न केले आहेत.
- वनसंवर्धन मोहिमा राबवत वनसंपत्ती व जैवविविधतेचे रक्षण केले आहे.

३. शाश्वत शेती

- सेंद्रिय शेतीचा अवलंब करून महिलांनी जमिनीची सुपीकता टिकवून ठेवण्याचे काम केले आहे.
- रासायनिक खतांचा वापर कमी करून नैसर्गिक पद्धतीने शेती उत्पादन वाढवण्यावर भर दिला आहे.

४. घनकचरा व्यवस्थापन

- महिलांनी गावांमध्ये स्वच्छता मोहिमा राबवल्या आणि घनकचऱ्याचा पुनर्वापर करून त्याचा उपयोग खत तयार करण्यासाठी केला.

५. पर्यावरण शिक्षण आणि जागरूकता

- महिलांनी पर्यावरणीय शिक्षणाद्वारे समाजात जागरूकता निर्माण केली आहे.

- पर्यावरण रक्षणासाठी झाडे लावा-झाडे जगवा, प्लास्टिकचा वापर कमी करा यासारख्या उपक्रमांमध्ये सहभाग घेतला आहे.

६. स्वयंसहायता गटांचे कार्य

- महिलांच्या स्वयंसहायता गटांनी इंधनासाठी पर्यावरणपूरक साधनांचा वापर (जसे की गोबर गॅस) आणि सौरऊर्जेचा प्रसार केला आहे.

स्थानिक पर्यावरणीय समस्या

धुळे जिल्ह्यातील स्थानिक पर्यावरणीय समस्या आणि त्यावर महिलांनी केलेल्या प्रयत्नांचा इतिहास हा सामाजिक, सांस्कृतिक आणि स्थानिक पर्यावरणाशी घट्ट निगडित आहे. या समस्यांवर महिलांनी केलेले प्रयत्न प्रामुख्याने जंगल संवर्धन, जल व्यवस्थापन, शेती, आणि शाश्वत जीवनशैलीसंदर्भात दिसून येतात.

१. जंगलतोड आणि जैवविविधतेचा न्हास

- आदिवासी भागातील जंगलांची तोड आणि नैसर्गिक संसाधनांचे अवैध शोषण मोठ्या प्रमाणावर झाले.
- यामुळे स्थानिक आदिवासींच्या जीवनमानावर परिणाम झाला.

२. पाण्याचा तुटवडा

- धुळे जिल्हा हा पावसावर अवलंबून असल्यामुळे अनियमित पाऊस आणि साठवणक्षमता कमी असल्याने पाण्याची टंचाई जाणवते.

३. जमिनीचा न्हास

- मृदा धूप आणि अनुत्पादक जमिनीमुळे शेतीचे उत्पादन कमी झाले.

४. औद्योगिक आणि शहरीकरणाचा प्रभाव

- औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे प्रदूषणाचे प्रमाण वाढले.

धुळे जिल्ह्यातील महिलांना पर्यावरण संरक्षणासाठी येणाऱ्या समस्या

धुळे जिल्ह्यातील महिलांना पर्यावरण संरक्षणासाठी योगदान देताना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. या समस्या प्रामुख्याने भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक, आणि प्रशासनिक अशा चार प्रमुख स्तरांवर दिसून येतात.

१. भौगोलिक समस्या

पाणीटंचाई

धुळे जिल्ह्यातील काही भागांमध्ये वारंवार पाणीटंचाईचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे जलसंधारण उपक्रम राबवणे आव्हानात्मक ठरते.

जंगलतोड आणि मातीची धूप

जंगलतोडीमुळे जैवविविधता कमी झाली आहे, तर मातीची धूप हा मोठा पर्यावरणीय प्रश्न आहे.

हवामान बदल

अनियमित पावसामुळे शेती व जलस्रोतांवर विपरीत परिणाम होतो, ज्यामुळे महिलांना पर्यावरण संवर्धनाचे प्रयत्न अधिक कठीण होतात.

२. सामाजिक समस्या

शिक्षण आणि जागरूकतेचा अभाव

अनेक महिलांना पर्यावरणीय समस्यांविषयी आवश्यक ज्ञान किंवा प्रशिक्षण मिळत नाही.

परंपरागत चालीरीती

काही परंपरागत सामाजिक नियम महिलांच्या सहभागाला मर्यादा घालतात, ज्यामुळे त्यांचे योगदान मर्यादित राहते.

सामाजिक पाठिंबा कमी

महिलांच्या पर्यावरणीय उपक्रमांना कुटुंब व समाजाकडून नेहमीच पाठिंबा मिळतो असे नाही.

३. आर्थिक समस्या

संसाधनांची कमतरता

महिलांना पर्यावरणीय उपक्रमांसाठी पुरेसे आर्थिक पाठबळ आणि संसाधने मिळत नाहीत. स्वयंपूर्णतेचा अभाव

पर्यावरण संरक्षणासाठी आवश्यक तंत्रज्ञान, साधने, आणि अर्थसहाय्याचा अभाव जाणवतो.

आर्थिक अस्थिरता

महिलांना शेती किंवा अन्य आर्थिक उपक्रमांवरच अवलंबून राहावे लागते, ज्यामुळे पर्यावरणासाठी वेळ देणे कठीण होते.

४. प्रशासनिक समस्या

नीती अंमलबजावणीतील त्रुटी

पर्यावरण संरक्षणाशी संबंधित योजनांची अंमलबजावणी काही ठिकाणी प्रभावीपणे होत नाही.

महिला सहभागासाठी अपुरी धोरणे

महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी विशेषतः ग्रामीण भागात पुरेशा धोरणांचा अभाव आहे.

प्रशिक्षण व साहाय्याची कमतरता

महिलांना पर्यावरणीय समस्यांशी सामना करण्यासाठी आवश्यक मार्गदर्शन मिळत नाही.

५. तांत्रिक समस्या

तंत्रज्ञानाचा अभाव

शाश्वत विकासासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव महिलांच्या प्रयत्नांना मर्यादित करतो.

सेंद्रिय शेतीतील अडचणी

रासायनिक शेतीचा प्रभाव असल्यामुळे सेंद्रिय शेतीसाठी प्रोत्साहन देणे कठीण झाले आहे.

धुळे जिल्ह्यातील पर्यावरणीय समस्यांवर महिलांनी केलेले प्रयत्न:

१. जंगल संवर्धन चळवळी

- महिलांनी "वन वाचवा" चळवळीमध्ये सहभाग घेतला आणि जंगलतोड रोखण्यासाठी प्रत्यक्ष भूमिका बजावली.
- काही ठिकाणी महिलांनी सामूहिक गट स्थापन करून गावाच्या जंगलांचे व्यवस्थापन हाती घेतले.

२. पाणी व्यवस्थापन

- पाणी फाऊंडेशन सारख्या स्थानिक प्रकल्पांमध्ये महिलांनी मोठ्या प्रमाणावर श्रमदान केले.

- महिलांच्या गटांनी पाणी साठवण्यासाठी छोटे बांध, नाल्यांचे पुनरुज्जीवन, आणि जलसंवर्धनाचे प्रयत्न केले.

४. शेतीत शाश्वतता

- महिलांनी सेंद्रिय शेतीचा अवलंब केला, पारंपरिक बियाण्यांचे संवर्धन केले, आणि कृषी जैवविविधतेचा प्रचार केला.
- स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने महिलांचे गट बनवून शेतीत नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञान वापरण्यास सुरुवात केली.

४. अपशिष्ट व्यवस्थापन

- महिलांनी गावपातळीवर स्वच्छता मोहिमा राबवल्या आणि कचऱ्याच्या व्यवस्थापनासाठी काम केले.

५. स्थानिक नेतृत्व

- महिला सरपंच आणि स्वयंसहायता गटांच्या माध्यमातून पर्यावरणीय समस्या सोडवण्यासाठी नेतृत्व केले.

परिणाम

- जंगलाचे संरक्षण: जंगलतोड कमी होऊन जैवविविधता टिकून राहिली.
- पाणी साठवणूक सुधारली: जलसंवर्धनाच्या उपाययोजनांमुळे पाणी टंचाई काही प्रमाणात कमी झाली.
- शेतीत सुधारणा: महिलांच्या सेंद्रिय शेतीमुळे उत्पादन आणि मातीची गुणवत्ता सुधारली.
- समुदायातील जागरूकता: पर्यावरणीय समस्यांविषयी गावांमध्ये जागरूकता निर्माण झाली.

धुळे जिल्ह्यातील महिलांनी पर्यावरण रक्षणासाठी महत्वाचे योगदान दिले असून, त्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारनेही विविध उपक्रम राबवले आहेत. हे प्रयत्न महिलांच्या सक्षमीकरणासोबतच पर्यावरण संवर्धनासाठी प्रभावी ठरले आहेत.

१. जलसंधारण योजना

- जलयुक्त शिवार अभियान: सरकारने जलसंधारणासाठी राबवलेल्या या योजनेत महिलांना सहभागी करून घेतले. त्यांनी बंधारे बांधणे, नाले स्वच्छ करणे, आणि जलस्रोत टिकवून ठेवण्यासाठी योगदान दिले.
- नदी पुनरुज्जीवन: नद्यांच्या पुनरुज्जीवन प्रकल्पांमध्ये महिलांना महत्वाची भूमिका दिली गेली आहे.

२. महिला स्वयंसहायता गटांचे सक्षमीकरण

- महिला स्वयंसहायता गटांना पर्यावरणपूरक उपक्रमांसाठी आर्थिक व तांत्रिक मदत दिली जाते, जसे की सेंद्रिय शेती, बायोगॅस प्रकल्प, आणि सौरऊर्जेचा प्रसार.
- या गटांनी वृक्षारोपण, कचरा व्यवस्थापन, आणि हरित उद्योग उभारण्यात पुढाकार घेतला आहे.

३. सेंद्रिय शेतीसाठी प्रोत्साहन

- सरकारने सेंद्रिय शेतीसाठी महिलांना प्रशिक्षण आणि अनुदान उपलब्ध करून दिले आहे.
- रासायनिक खतांऐवजी नैसर्गिक पद्धतीचा वापर करून पर्यावरण टिकवण्यास हातभार लावला आहे.

४. वनसंपत्ती संवर्धन

- वनराई बंधारे आणि वनीकरण: महिलांना वनीकरण मोहिमांमध्ये सामील करून घेतले. वनराई बंधारे आणि झाडे लावा-झाडे जगवा उपक्रमांत त्यांना सक्रिय भूमिका दिली.
- जंगल संरक्षण समित्या: आदिवासी भागातील महिलांना जंगल संरक्षणात सहभागी करून स्थानिक जैवविविधतेचे संवर्धन करण्यात मदत केली.

५. प्लास्टिकमुक्त मोहिमा

- महिलांना प्लास्टिकमुक्त मोहिमांसाठी प्रोत्साहित करून पुनर्वापर आणि पर्यावरणपूरक पर्यायांचा अवलंब करण्यासाठी मार्गदर्शन केले.

६. शिक्षण व जागरूकता कार्यक्रम

- महिलांसाठी पर्यावरणीय शिक्षण आणि जागरूकता मोहिमा राबवण्यात आल्या.
- ग्रामपंचायत पातळीवर प्रशिक्षण शिबिरे घेतली गेली, जिथे महिलांना पर्यावरण संवर्धनाच्या पद्धती शिकवल्या गेल्या.

७. ऊर्जा प्रकल्प

- महिलांना स्वयंपाकासाठी इंधनविकल्प, जसे की गोबर गॅस आणि सौरऊर्जा उपकरणे वापरण्यास प्रोत्साहन दिले.
- हरित ऊर्जा प्रकल्पांमध्ये महिलांच्या सहभागासाठी अनुदान उपलब्ध केले.

८. कचरा व्यवस्थापन आणि पुनर्वापर

- स्वच्छ भारत अभियान: स्वच्छता उपक्रमांमध्ये महिलांचा सक्रीय सहभाग घेतला गेला.
- त्यांना कंपोस्ट खत तयार करण्यासाठी आणि घनकचऱ्याचा पुनर्वापर करण्यासाठी प्रशिक्षण दिले गेले.

निष्कर्ष

धुळे जिल्ह्यातील महिलांचे पर्यावरणीय योगदान म्हणजे त्यांच्या समर्पण, पारंपरिक ज्ञान, आणि कृतीशीलतेचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे जिल्ह्यातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण होऊन शाश्वत विकासाला चालना मिळाली आहे. सरकारच्या विविध योजनांनी त्यांना सशक्त बनवले आहे. हे उपक्रम केवळ पर्यावरण संरक्षणासाठीच नव्हे तर महिलांच्या सक्षमीकरणासाठीही उपयुक्त ठरले आहेत.

महिलांनी जलसंधारण, वनीकरण, सेंद्रिय शेती, आणि स्वच्छता मोहिमांमध्ये सक्रीय सहभाग घेतला आहे. उदाहरणार्थ, जलयुक्त शिवार अभियानांतर्गत महिलांनी बंधारे बांधणे आणि नाले स्वच्छता यांसारख्या उपक्रमांमध्ये सहभाग घेतला आहे. तसेच, महिला स्वयंसहायता गटांनी सेंद्रिय शेती आणि घनकचरा व्यवस्थापनात योगदान दिले आहे. या उपक्रमांमुळे पर्यावरणीय संतुलन राखण्यास मदत झाली आहे.

उपाय

- जागरूकता व शिक्षण: महिलांना पर्यावरणीय शिक्षण आणि जागरूकता देण्यासाठी विशेष उपक्रम राबवावेत.
- आर्थिक पाठबळ: महिलांसाठी अर्थसहाय्य योजना लागू कराव्यात.
- प्रशासनिक सुधारणा: महिलांसाठी पर्यावरण संरक्षण उपक्रमांमध्ये समावेश करणारी धोरणे प्रभावीपणे राबवावी.
- सामाजिक पाठिंबा: महिलांच्या प्रयत्नांना प्रोत्साहन देण्यासाठी समाजातील सहभाग वाढवावा.

धुळे जिल्ह्यातील महिलांच्या पर्यावरणीय योगदानाला प्रभावी बनवण्यासाठी या समस्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. डॉ. गणेश कुमार पाठक पर्यावरण संरक्षा में महिलाओं की भूमिका, २०१६.
2. <http://www.pollution.co.in/> पर्यावरण-संरक्षणात-महिलांची-भूमिकाent.html

3. रेणू शर्मा, डॉ. बालजीत कौशिक. पर्यावरणात महिलांची भूमिका संवर्धन इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ मल्टीडिअनुशासनात्मक व्यवस्थापन अभ्यास, व्होल्यूम ११.१ अंक
4. डॉ. गोविंद गारे, महाराष्ट्रातील आदिवासी जमती कॉन्टिनेंटल, पुणे.
5. मराठी अर्थसंवाद, २०१६
6. वेबसाइट्स
7. <https://socialwelfare.vikaspedia.in/viewcontent/social-welfare>
8. धुळे जिल्हा आर्थिक समालोचन (२०१७)
9. [https://www.mahamtb.com/Encyc/२०१९/४/१४/Article-on-Chipko Movement.html](https://www.mahamtb.com/Encyc/२०१९/४/१४/Article-on-Chipko-Movement.html)